

Uskonnonopetus ihmisoikeuskasvatuksen näkökulmasta

Yhtymäkohtia ja tulevaisuuden mahdollisuuksia

JOHDANTO

Tässä artikkelissa tarkastelemme uskonnonopetuksen ja ihmisoikeuskasvatuksen suhdetta. Keskeisenä näkökulmanamme on tutkia, minkälaisia yhteyksiä lukiolaiset arvioivat uskonnonopetuksella olevan ihmisoikeuskasvatukseen ja mitä ihmisoikeusteemoja haastattelujen perusteella uskonnonopetukseen liitetään. Ihmisoikeuskasvatusta uskonnonopetuksessa ei Suomessa ole varsinaisesti tutkittu. Sen sijaan pohdittaessa uskonnonopetuksen olemusta, tehtävää ja toteuttamisperiaatteita suomalaisessa yhteiskunnassa on usein viitattu maamme uskonnonopetuksen toteuttamisperiaatteiden noudattavan hyvin yleisiä ihmisoikeuksiin ja kansalaisoikeuksiin sekä uskonnonvapauden liittyviä periaatteita.¹ Uskonnonopetuksen luonteesta, toteutusmallista, tehtävästä ja roolista yhteiskunnan koululaitoksessa käydään aika ajoin kiivastakin keskustelua. Uskonnonopetuksen sisältöjä, toteuttamismalleja ja kehittämisvaihtoehtoja on hedelmällistä tarkastella myös ihmisoikeusnäkökulmasta.²

Suomalainen yhteiskunta on viime vuosikymmeninä moniarvoistunut ja uskonnon asema yhteiskunnassa muuttunut. Monikulttuurisuus ja kansainvälistyminen ovat osaltaan muuttaneet maamme uskonnollista tilannetta. Yhteiskuntam-

me on voimakkaassa muutosprosessissa, esimerkiksi väestörakenne on muuttunut olennaisesti viime vuosikymmeninä. 2000-luvulla Suomessa elävä ulkomaalaisväestö on sekä määrältään että rakenteeltaan huomattavasti monimuotoisempi kuin koskaan aikaisemmin historiassa.³ Monikulttuurisessa yhteiskunnassa etnisyyteen, uskontoon, kulttuuriin, kieleen sekä vähemmistöjen oikeuksiin liittyvät ihmisoikeuskysymykset ovat osa yhteiskunnallista keskustelua. Ihmisoikeuksia korostetaan myös perus- ja lukioasteen opetussuunnitelmien perusteissa kasvatukseen sisältyvinä perustavina arvoina.⁴ Ihmisoikeusajattelu korostui entisestään opetussuunnitelman perusteissa, kun Opetushallitus täydensi sekä perusopetuksen että lukiokoulutuksen opetussuunnitelman perusteita vuonna 2010 ihmisoikeuksien ja holokaustin osalta.⁵ Lukiokoulutuksessa Valtioneuvoston asetus lukiokoulutuksen yleisistä valtakunnallisista tavoitteista ja tuntijaosta

1 Seppo 2003, 177–179.

2 Aaltonen & Villa 2010; Kallioniemi & Matilainen 2011.

3 Martikainen 2006, 211–214.

4 LOPS 2003, 12; POPS 2004, 14.

5 Opetushallitus 2010a & b.

(2002) sekä lukion opetussuunnitelman perusteet (LOPS 2003) määrittelevät ihmisoikeudet kaiken koulukasvatuksen lähtökohdaksi. Näin ihmisoikeuksien edustamat näkökulmat määrittelevät keskeisellä tavalla lukioasteen kasvatusta ja opetusta.⁶

Ihmisoikeuskasvatus on monitieteinen, kansainvälisesti merkittävä, mutta Suomessa toistaiseksi vähän tutkittu aihe.⁷ Ihmisoikeuksien määrittely ei ole yksiselitteistä, vaan niiden luonteesta, universaaliudesta ja filosofisista perusteista on olemassa erilaisia näkemyksiä.⁸ Tässä artikkelissa ihmisoikeudet määritellään YK:n ihmisoikeusasiakirjojen pohjalta⁹ ja ihmisoikeuksia tarkastellaan eksklusiivisesti suomalaisessa koulujärjestelmässä esittelemättä vaihtoehtoisia näkökulmia ihmisoikeuskeskusteluun.¹⁰ YK:n ihmisoikeuksien yleismaailmallista julistusta vuodelta 1948 pidetään perustavanlaatuisena ihmisoikeusasiakirjana, johon myöhemmin hyväksytyt kansainväliset ja alueelliset ihmisoikeussopimukset nojaavat. Juridisesti velvoittavat ihmisoikeussopimukset voivat toimia yhteisenä ohjenuorana myös tilanteissa, missä näkemykset ihmisoikeuksien alkuperästä ja luonteesta vaihtelevat.¹¹

Traagiset kouluampumiset Jokelassa vuonna 2007 ja Kauhajoella vuonna 2008¹² herättivät keskustelua, jossa peräänkuulutettiin ennaltaehkäisevää kasvatustyötä ja arvokasvatuksen lisäämisen tarvetta. Keskustelussa usein mainitut kasvatustavoitteet, esimerkiksi toisen ihmisarvon kunnioittaminen ja toisen asemaan asettuminen, ovat ihmisoikeuskasvatuksen keskeisiä näkökulmia.¹³ Myös Norjan terroriteot heinäkuussa 2011¹⁴ ja Suomessakin lisääntynyt vihapuhe ovat tuoneet osaltaan esiin tämän kasvatustarpeen ja ajankohtaisuuden. Ihmisoikeuskasvatus on kasvatusta ihmisoikeuksien ymmärtämiseen, kunnioittamiseen ja toimintaan niiden turvaamisen puolesta.¹⁵ Suomella on kansainvälisiin asiakirjoihin perustuva velvollisuus ihmisoikeuskasvatukseen.¹⁶ Se on yksi läpäisyteema ja integraatioaihe koulujärjestelmässämme¹⁷ ja sen tärkein perusta on ihmistä kunnioittava tapa järjestää koulun käynti.¹⁸ Vaikka ihmisoikeuskasvatusta ei käsitteenä ole mainittu lukion eikä opetussuunnitelman perusteiden yleistavoitteissa, ihmisoikeudet tulevat esiin yleisenä arvoperustana, opetuksen

kohteena sekä joidenkin oppiaineiden esimerkiksi historian, yhteiskuntatiedon ja elämäntutkimuksen sekä uskonnon aihesisältöinä.¹⁹ Ihmisoikeuskasvatukseen sisältyy vahva globaali näkökulma, se on kasvatusta maailmankansalaisuuteen.²⁰ Sen kanssa läheisiä ja osittain päällekkäisiä käsitteitä ovat esimerkiksi kansainvälisyyskasvatus, globaalikasvatus, monikulttuurisuuskasvatus ja kansalaiskasvatus. Nämä käsitteet ovat monin tavoin kietoutuneet toisiinsa ja niiden määrittely perustuu pitkälti valittuun näkökulmaan.²¹

Monikulttuurisessa yhteiskunnassa ihmisoikeuseetos on perusteltu ja ajankohtainen painopistealue ja lähestymistapa uskonnonopetuksen kehittämisessä. Kansainvälisessä uskonnonopetusta käsittelevässä tutkimuksessa ja kirjallisuudessa on viime aikoina korostettu ihmisoikeuskasvatuksen roolia uskonnonopetuksessa.²² Ihmisoikeudet edustavat modernin yhteiskunnan keskeistä olemusta, koska ne suojaavat yksilöä ja antavat ohjeita siitä, miten yhteiskunnallinen elämä tulisi järjestää. Ihmisarvo, väkivallattomuus ja keskinäinen rauha sisältyvät vahvasti sekä ihmisoikeuksiin että uskontojen sanomaan. Siksi ihmisoikeuksien tarkastelu osana uskonnonopetusta on erittäin tärkeää ja soveltuu erityisen hyvin uskonnonopetuksen tavoitteiksi. Uskonnonopetus voi olla keskeisessä asemassa luomassa kulttuurista ja poliittista herkkyyttä ihmisoikeuksien merkitystä kohtaan. Uskonnonopetus voi myös muodostaa ihmisoikeuksien tarkastelulle hedelmällisen kontekstin.²³

Britanniassa ihmisoikeuskasvatuksen ja uskonnonopetuksen suhde on noussut yhdeksi keskeiseksi uskonnondidaktiikan tutkimusteemaksi kansalaiskasvatuksen (Citizenship Education) roolin vahvistumisen myötä opetussuunnitelmissa 2000-luvulla.²⁴ On hieman yllättävää, että uskonnonopetuksen ja ihmisoikeuskasvatuksen suhdetta ei Suomessa ole juuri pohdittu. Ihmisoikeuskasvatuksen ja uskonnonopetuksen tavoitteissa on lukuisia yhteisiä lähtökohtia, esimerkiksi ihmisarvon kunnioittamiseen liittyvät näkökulmat ovat molemmissa keskeisesti esillä.²⁵ Globaalissa maailmassa niin ihmisoikeuskasvatuksen kuin uskonnonopetuksenkin voidaan katsoa olevan erittäin ajankohtaista ja tärkeää. Uskonnonopetuksen

perustehtävänä on uskonnollisen kompetenssin ja yleissivistuksen tarjoaminen oppilaille.²⁶ Siihen sisältyy esimerkiksi kyky kunnioittaa toista ihmistä, asettua hänen asemaansa sekä elää ja tehdä yhteistyötä eri tavalla ajattelevien ja erilaista maailmankatsomusta edustavien ihmisten kanssa. Nämä tavoitteet ovat keskeisessä asemassa myös ihmisoikeuskasvatuksessa.

Uskonnonopetusta on tarkasteltu lapsen oikeuksien näkökulmasta lapsen oikeutena uskontoon ja uskontokasvatukseen, mikä tuo osaltaan esiin ihmisoikeusnäkökulman keskeisyyden uskonnonopetuksessa.²⁷ Esimerkiksi YK:n lapsen oikeuksien julistuksen mukaan lapsella on oikeus fyysiseen, henkiseen, spirituaaliseen, moraaliseen ja sosiaaliseen kehitykseen.²⁸ Lapsen spirituaalisten oikeuksien toteutumiseksi tarvitaan kasvatuksellisten mahdollisuuksien luomista ja rakentamista.²⁹ Uskonnonopetus on näin yksi osa-alue lapsen kokonaisvaltaisen kehityksen tukemisessa. Uskonnonopetuksen tulee perustua lapsen oikeuksiin ja seurata lapsen yleistä kehitystä. Näkökulma tulee vahvasti esille myös Friedrich Schweitzerin nimeämässä uskonnonopetuksen kansainvälisissä kriteereissä.³⁰

Uskonnonopetuksen tehtäväksi on nähty muun muassa auttaa nuoria kansalaisia tunnistamaan uskon, uskonnolliseen identiteettiin, etnisyyteen ja kansalaisuuteen liittyviä moniulotteisia vuorovaikutussuhteita. Uskonnonopetuksen tehtävänä ei voi olla ainoastaan antaa tietoa eri uskonnoista ja katsomuksista, vaan sen tehtävänä on kasvattaa aktiivisia ja kantaa ottavia kansalaisia, jotka ovat sisäistäneet ja tiedostaneet ihmisoikeuksiin liittyvän eettisen ulottuvuuden ja pystyvät elämässään orientoitumaan niiden pohjalta.³¹ Uskonnonopetukseen tulisi sisältyä vahva yhteiskunnallisen kasvatuksen elementti, jotta se olisi yhteiskunnan kannalta merkittävää ja sen rooli osana yhteiskunnan antamaa opetusta olisi perusteltu. Uskonnonopetuksella tulisi olla vahva rooli kansalaisyhteiskunnan luomisessa ja demokratiaan kasvattamisessa.³² Ihmisoikeudet ja kasvatusta niiden laaja-alaiseen tiedostamiseen ja tuntemiseen voidaan nähdä osaksi uskonnonopetuksen yhteiskunnallista tehtävää. Liam Gearon on nimennyt ihmisoikeuskasvatuksen uskonnonopetuksen merkittävimmäksi yhteiskun-

nalliseksi tehtäväksi. Hänen mukaansa uskonnonopetuksen tehtävä on avata uskonnollisen tietoisuuden ohella lasten ja nuorten poliittista tietoisuutta. Uskonnonopetuksen tulisi entistä vahvemmin ottaa huomioon opetuksen ja oppimisen poliittiset ulottuvuudet. Ihmisoikeuksien tarkastelu lisää uskonnonopetuksen yhteiskunnallista relevanssia ja antaa uskonnonopetukselle merkittäviä mahdollisuuksia.³³ Ihmisoikeuskasvatusta uskonnonopetuksessa sisältää yhteiskuntakriittisen elementin, sillä ihmisoikeuskasvatukseen kuuluu kriittinen asenne yhteiskuntaa, sen vakiintuneita rakenteita

-
- 6 Valtioneuvoston asetus lukiokoulutuksen yleisistä valtakunnallisista tavoitteista ja tuntijaosta 955/2002; LOPS 2003, 12; POPS 2004, 14.
  - 7 Ks. Matilainen 2011, 65–68.
  - 8 Ks. tarkemmin esim. Nickel 1987, 1–81, 171–179; Piechowiak 1999, 6; Halme 2008, 15–26.
  - 9 Esim. OHCHR & Unesco 2006; YK 1989; YK 1996b; YK 1997.
  - 10 Ks. tarkemmin Matilainen 2011, 6–7.
  - 11 Ks. tarkemmin Matilainen 2011, 6–34.
  - 12 Ks. esim. Hoikkala & Suurpää 2008; Hoikkala & Suurpää 2009.
  - 13 Matilainen 2011.
  - 14 Sipilä 2011.
  - 15 Suomen Unesco-toimikunta 1997.
  - 16 Esim. Toivanen 2007, 33–44; Valtioneuvoston selonteko Suomen ihmisoikeuspolitiikasta 2009; ks. myös itse asiakirjoja YK 1999.
  - 17 Suomen Unesco-toimikunta 1997, 16.
  - 18 Suomen Unesco-toimikunta 2000, 102.
  - 19 LOPS 2003; Valtioneuvoston selonteko Suomen ihmisoikeuspolitiikasta 2009, 90–91.
  - 20 Esim. Osler 2008; Osler & Starkey 2010, 113–127.
  - 21 Näkemystämme ihmisoikeuskasvatuksen suhteesta näihin käsitteisiin on käsitelty tarkemmin tutkimusraportissa Matilainen 2011.
  - 22 Ang 2010; Gearon 2002; 2004; Jackson 2004; Kallioniemi 2003; 2005; McKenna 2005.
  - 23 Ziebert & Reindl 2011, 168, 181.
  - 24 Gearon 2004; Jackson 2003.
  - 25 Vrt. esim. LOPS & YK 1996 & YK 1997.
  - 26 Heimbrock ja muut 2001; Kallioniemi 1995.
  - 27 Kallioniemi 2005, 35–38; Schweitzer 2005; 2007.
  - 28 YK 1959.
  - 29 Kallioniemi 2005, 35–38.
  - 30 Schweitzer 2002.
  - 31 Arthur & Wright 2001, 29; Kallioniemi 2005, 58.
  - 32 Schweitzer 2002.
  - 33 Gearon 2002, 142–143, 148.

ja käsityksiä kohtaan. Ihmisoikeuskasvatuksessa arvioidaan kriittisesti yhteiskunnan todellisuutta ja esimerkiksi yhteiskunnassa ilmeneviä epäkohtia ja ihmisoikeusloukkauksia ihmisoikeusnäkökulmasta käsin.³⁴

TUTKIMUS JA SEN TOTEUTTAMINEN

Tässä artikkelissa keskeisenä tutkimuskysymyksenä on tarkastella, minkälaisia yhteyksiä lukiolaiset arvioivat uskonnonopetuksella olevan ihmisoikeuskasvatukseen. Tutkimuskysymys rakentui seuraavien alakysymysten varaan:

1. Millaisena haastatellut näkivät uskonnonopetuksen roolin ihmisoikeuskasvatuksessa?
2. Mitä ihmisoikeusteemoja haastattelujen perusteella uskonnonopetukseen liitetään?

Nyt raportoitava uskonnonopetukseen kiinnittyvä aineisto on osa laajempaa ihmisoikeuskasvatukseen liittyvää tutkimusta.³⁵ Uskonnonopetuksella tarkoitetaan tässä yhteydessä evankelisluterilaista uskonnonopetusta. Tarkastelun ulkopuolelle rajataan ortodoksinen ja pienryhmien uskonnonopetus.

Tutkimus toteutettiin eräässä eteläsuomalaisessa lukiossa. Tutkimusaineisto kerättiin vuosina 2005–2007 ja se käsitti 28 opiskelija- ja 18 opettajahaastattelua. Tässä artikkelissa keskitymme opiskelijahaastatteluihin. Tutkimusaineisto kerättiin teemahaastattelumenetelmällä.³⁶ Teemat nousivat tutkimustehtävien pohjalta ja haastattelujen apuna käytettiin väljää haastattelurunkoa. Haastattelut toteutettiin yksilöhaastatteluina, nauhoitettiin ja literoitiin. Tutkimuksessa tarkastelun painopiste oli tutkittavien konstruoimassa todellisuudessa ja epistemologinen lähtökohta oli konstruktivistinen.³⁷ Aineisto kerättiin yhdestä lukiosta, jotta voitaisiin saada mahdollisimman monipuolinen kuva ihmisoikeuskasvatuksen toteutumisesta koulun toiminnan eri tasoilla.

Analyysimenetelmänä tutkimuksessa oli laadullinen sisällönanalyysi teoriaohjaavassa muodossa.³⁸ Teoriaohjaava sisällönanalyysi sopi tämän tutkimusaineiston analysointiin, sillä ihmisoikeuksiin liittyvät asiakirjat ja näihin nivoutuva teoreettinen

tausta muodostavat keskeisen vertailukohdan ja kontekstin haastatteluaineistolle. Tarkastelemme aluksi lyhyesti ihmisoikeuskasvatusta lukiossa Matilaisen väitöstutkimusaineiston³⁹ pohjalta ja tämän jälkeen tarkemmin uskonnonopetuksen näkökulmasta.

USKONNONOPETUKSEN ROOLI IHMISOIKEUSKASVATUKSESSA

Ihmisoikeuskasvatuksen toteutuminen tutkimuksen kohteena olevassa lukiossa oli puutteellista eikä ihmisoikeuskasvatukselle asiakirjoissa asetetut tavoitteet juurikaan täyttyneet.⁴⁰ Käsitteenä ihmisoikeuskasvatus oli niin opiskelijoille kuin opettajille outo, ja ihmisoikeuksiin liittyvissä tiedoissa oli puutteita. Käsitteen outous ei tarkoita sitä, että ihmisoikeuskasvatusta ei lukiossa toteutettaisi, vaan sitä, että käsite ei ollut kyseisessä lukiossa tutkimusajankohtana aktiivisessa käytössä. Käsitteen outous kertoo kuitenkin myös siitä, että tätä erityistä kasvatuksen aluetta ei ole tiedostettu omana kokonaisuutenaan tai tuotu esiin sillä tavalla, että se olisi tullut tunnetuksi. Opiskelijat eivät tunteneet kovinkaan hyvin ihmisoikeuksiin liittyviä asiakirjoja ja järjestöjä. Ihmisoikeuksia pidettiin yhtäältä outoina ja vaikeina ymmärtää, toisaalta taas itsestään selvinä. Ihmisoikeusongelmien nähtiin kuuluvan ”jonnekin muualle” kuin kyseiseen lukioon tai Suomeen. Ihmisoikeudet (esimerkiksi tasa-arvo) toteutuivat kuitenkin lukiossa kohtuullisen hyvin, ja opettajat pyrkivät kasvatustyössään ihmisoikeuksien kunnioittamiseen. Ihmisoikeuskasvatus painottui lukiossa tiettyihin oppiaineisiin. Seuraavaksi tarkastelemme tämän artikkelin tutkimuskysymysten valossa ihmisoikeuskasvatusta uskonnonopetuksessa.

Haastateltavat opiskelijat katsoivat uskonnonopetuksella olevan keskeisen roolin lukion ihmisoikeuskasvatuksessa historian ja yhteiskuntaopin opetuksen rinnalla. Uskonnon opetuksen erityinen aines ihmisoikeuskasvatuksessa liitettiin ihmisarvon tarkasteluun. Uskonto tuli esiin oppiaineena, jossa erityisesti ihmisarvoon tai ihmisyyteen liittyvät kysymykset ovat tai voivat olla esillä ja johon ihmisoikeuskasvatus oppiaineen sisällön puolesta sopii. Esimerkkinä mainittiin etiikkaan liittyvä kurssi, jossa nähtiin olevan ihmisoikeuskasvatuk-

Taulukko 1. Opiskelijoiden uskonnonopetukseen liittämien ihmisoikeusteemojen pääkategoriat.

Ihmisoikeusteema/kategoria	Korostusten lkm
Uskonnonvapaus	19
Oikeus elämään	11
Ihmisarvon käsittely	10
Naisten oikeudet	7
Lapsen oikeudet	5
Sananvapaus	5
Oikeus koulutukseen	4

Lisäksi yksittäisiä mainintoja: omantunnonvapaus (3), vähemmistöjen oikeudet (2), oikeus puolueettomaan oikeudenkäyntiin (2), oikeus työhön ja toimeentuloon (1), oikeus turvapaikkaan (1).

seen liittyvää ainesta ja jonne ihmisoikeuskasvatukseen liittyvän aineksen katsottiin sopivan erityisen hyvin. Lukion uskonnonopetuksessa on ollut 1980-luvulta alkaen etiikkaan painottuva kurssi. Kurssin yhtenä sisältönä on tarkasteltu ihmisoikeuksia ja tämä tarkastelu on liitetty kansalaisten perusoikeuksien käsittelyyn. Uskonnonopetuksessa on otettu esiin myös ihmisoikeusloukkauksia.⁴¹

Uskonnonopetuksessa eettiset näkökulmat ovat perinteisesti olleet vahvasti esillä. Ihmisoikeusteematiikkaan liittyvät oppisisällöt ovat keskeinen osa lukion uskonnonopetusta. Kaikki tutkimukseen osallistuneet opettajat liittivät ihmisoikeuskasvatuksen oppiaineista erityisesti uskontoon, historiaan ja yhteiskuntaoppiin tai johonkin tai joihinkin näistä kolmesta. Tämän lisäksi opettajat saattoivat mainita vielä jonkun muun oppiaineen tai joitakin muita oppiaineita. Kukaan opettaja ei määritellyt ihmisoikeuskasvatukseen erityisesti sopivia oppiaineita niin, etteivät olisi maininneet jotakin edellä mainituista kolmesta oppiaineesta. Haastateltavat korostivat oppiaineiden välisenä erona sitä, että historian opetuksessa näkökulma on enemmän historiaan liittyvä, uskonnon opetuksessa nykypäivään liittyvä.⁴² Seuraavaksi tarkastelemme opiskelija-aineistoa siitä näkökulmasta, mitä ihmisoikeusteemoja opiskelijat uskonnonopetukseen liittivät. Opiskelijoiden uskonnonopetukseen liittämien ihmisoikeusteemojen pääkategoriat on esitelty taulukossa 1.

Kolmena keskeisimpänä korostusalueena uskonnonopetuksen ihmisoikeusulottuvuudessa oli

uskonnonvapaus, ihmisarvo ja oikeus elämään. Uskonnonvapaus erottui muista ihmisoikeuksista selkeästi. Siihen viitattiin uskonnonopetuksen yhteydessä useimmiten ja haastattelujen perusteella sitä käsitellään uskonnonopetuksessa enemmän kuin mitään muuta ihmisoikeutta. Uskonnonvapauden käsittely liitetään myös useimmiten juuri uskonnonopetukseen, joskin yksittäisissä maininnoissa tuotiin esille, että sitä oli joskus käsitelty myös jonkun muun oppiaineen opetuksessa. Mitä uskonnonvapauden keskeisyydestä tässä aineistossa voidaan päätellä? Uskonnonvapaus on keskeinen ihmisoikeus ja on ymmärrettävää, että sitä käsitellään erityisesti juuri uskonnonopetuksessa. Lisäksi uskonnonvapaus aiheuttaa helposti keskustelua ja on helppo liittää uskonnonopetukseen. Se on myös

34 Toivanen 2007, 36–37; Matilainen 2011, 39–40.

35 Ks. Matilainen 2011.

36 Grönfors 1985, 105–107; Hirsjärvi & Hurme 2004, 34–37, 47–48; Tuomi & Sarajärvi 2006, 75.

37 Tiittula & Ruusuvoori 2005.

38 Tesch 1990, 60–63, 79–82; Tuomi & Sarajärvi 2006, 110–117.

39 Matilainen 2011.

40 Ks. esim. YK 1989; YK 1996; YK 1997.

41 Ks. Kouluhallitus 1985.

42 Matilainen 2011.

monikultuurisessa yhteiskunnassa vahvasti esillä oleva aihe. Viime aikoina on käyty yhteiskunnallista keskustelua esimerkiksi ympärileikkauksesta ja uskonnollisen vaatetuksen sekä uskonnollisten symbolien käytöstä julkisessa tilassa. Yhteiskunnallisessa muutoksessa useat uskonnonharjoittamiseen liittyvät kysymykset nousevat keskustelun keskiöön, erityisesti uskonnonvapauden toteuttamisen näkökulmasta.

Toinen selkeä ihmisoikeuksiin liittyvä korostus uskonnonopetuksessa oli haastattelujen perusteella ihmisarvo. Ihmisarvon käsittely liitettiin juuri uskonnonopetukseen, muissa oppiaineissa sitä ei haastattelujen mukaan käsitelty. Tutkimuksen perusteella ihmisarvoon liittyvä opetus ja keskustelut nähtiin ihmisoikeuskasvatuksen kannalta tärkeänä teemana ja tällaista opetusta toivottiin lisää. Näkökulma on tärkeä, kun pohditaan uskonnonopetuksen haasteita, mahdollisuuksia ja profiilia tulevaisuuden koulussa. Ihmisarvoon kasvattaminen ja sen esille tuominen sisältävät kiintoisia yhtymäkohtia muun muassa spritualiteettikasvatukseen, jonka merkitystä on viime vuosina korostettu uskonnondidaktiikassa.⁴³ Ihmisarvon ehdottomuus ja sen kunnioittaminen voidaan nähdä osana laajempaa pyhyiden tiedostamista ja sen kunnioittamiseen kasvattamista. Uskonnot oppijärjestelminä sisältävät laajoja ihmiskäsitykseen ja ihmiskuvaan liittyviä ulottuvuuksia. Uskonnonopetuksessa ihmisarvoon ja etiikkaan liittyvät näkökulmat ovat perinteisesti olleet vahvasti esillä.⁴⁴ Suomalaisessa uskonnondidaktisessa tutkimuksessa ja sitä kautta myös käytännön uskonnonopetuksessa on viime vuosina ollut vahvasti esillä eksistenssianalyttinen uskonnon didaktinen teoria,⁴⁵ jonka lähtökohdat ovat esimerkiksi humanistisessa psykologiassa. Humanistinen psykologia painottaa voimakkaasti ihmisen merkitystä ja arvoa.⁴⁶

Ihmisarvon käsittely on ihmisoikeuskasvatuksen ydinaluetta ja perustava teema.⁴⁷ Jokaisen ihmisen yhtäläiseen arvoon viitataan jo YK:n ihmisoikeuksien julistuksen alussa, sen ensimmäisessä artiklassa.⁴⁸ Ihmisarvon käsittely ja ihmisarvon kunnioittamiseen kasvattaminen on myös uskonnonopetuksen ydinaluetta. Kristillinen traditio korostaa ihmisen luovuttamatonta arvoa Jumalan

kuvana. Ihmisarvon kunnioittaminen on näin sekä opetuksen arvoperusta että opetuksen tärkeä tavoite ja sisältö, joka samalla linkittää uskonnonopetuksen ja ihmisoikeuskasvatuksen perustavanlaatuisella tavalla toisiinsa. Kasvatus ihmisarvoon (education for human dignity) voisi toimia ihmisoikeuskasvatuksen ja uskonnonopetuksen perustana ja yhdistävänä näkökulmana. Aihealueen teoreettinen ja empiirinen jatkotutkimus sekä pedagoginen kehittäminen olisi tärkeää molempien näkökulmasta.

Kolmantena keskeisimpänä ihmisoikeuksiin liittyvänä ulottuvuutena uskonnonopetuksessa oli haastattelujen perusteella oikeus elämään. Haastateltavat toivat esiin, että tätä oikeutta oli käsitelty erityisesti juuri uskonnonopetuksessa ja uskonnonopetuksen etiikkaan liittyviä aihealueita käsiteltäessä. Oikeus elämään liitettiin etiikan käsittelyssä esimerkiksi abortin ja eutanasian käsittelyyn. Ehkäisyyn ja aborttiin liittyvät teemat ovat keskeisiä myös lukiolaisten ikäkauden ja elämäkysymysten näkökulmasta. Monien tutkimusten mukaan naiset pohtivat syvästi elämän keskeyttämiseen liittyviä eettisiä kysymyksiä. Naisten ja lasten oikeuksiin ja koulutusoikeuteen liittyvät teemat puolestaan eivät painottuneet aineistossa kovinkaan vahvasti. Näiden oikeuksien toteutumista suomalaisessa yhteiskunnassa pidetään usein itsestään selvänä.

Ihmisoikeuskasvatukselle on asetettu niin tiedollisia, taidollisia kuin asenteisiin liittyviä tavoitteita. Tiedollisina tavoitteina ihmisoikeuskasvatuksessa nähdään usein tiettyihin ihmisoikeuksiin tutustuminen ja tätä kautta perustietous ihmisoikeuksien sisällöstä. Tiedolliset tavoitteet vaihtelevat opiskelijaryhmän iän ja kehitystason mukaan. Uskonnonopetuksessa esimerkiksi uskonnonvapauden, ihmisarvon ja elämisen oikeuden tiedollinen käsitteleminen liittyy ihmisoikeuskasvatuksen tiedollisiin tavoitteisiin. On tärkeää, että uskonnonopetuksessa käsitellään ajankohtaisia ja relevantteja aihepiirejä. Ihmisoikeusnäkökulman lisääminen uskonnonopetuksessa tukee osaltaan tätä tavoitetta. Ihmisoikeusteemoja käsiteltäessä on tarkoituksenmukaista tuoda esille esimerkkejä myös Suomesta ja kuvata, että myös Suomessa on ihmisoikeuksien toteuttamiseen liittyviä ongelmia. Ihmisoikeuskasvatukseen kuuluu olennaisena osana kriittinen asenne

valtarakenteita kohtaan. Tämä kriittinen asenne tekee ihmisoikeuskasvatuksesta erityisen haasteellista ja korostaa entisestään opettajankoulutuksen tärkeyttä, jotta opettajilla olisi tarvittavat valmiudet ihmisoikeuskasvatukseen.⁴⁹

Ihmisoikeuksien käsittelyyn liittyy myös asen- teisiin liittyviä tavoitteita. Esimerkiksi ihmisoikeus- tematiikka mediassa, vaikkapa uskonnonvapaus, tasa-arvo ja rasismiin liittyvät kysymykset sekä naisten ja vähemmistöjen oikeudet tarjoavat jatku- vasti ajankohtaisia teemoja uskonnonopetuksessa käsiteltäväksi. Uskonnonopetus liitettiin haastatte- luissa myös oppiaineeksi, jossa tutustutaan eri kult- tuureihin. Tässä uskonnonopetus linkittyy ihmis- oikeuskasvatuksen kulttuurienvälisen kohtaamisen tiedollisiin ja asennekasvatuksellisiin sekä toimin- nallisiin tavoitteisiin. Ihmisoikeuskasvatuksen yh- tenä sisältöalueena on myös holokaustin käsittely. Holokaustia voidaan käsitellä monen ihmisoikeus- teeman yhteydessä, esimerkiksi käsiteltäessä YK:n yleismaailmallisen ihmisoikeuksien julistuksen synnyn taustalla vaikuttavia tekijöitä, ihmisoikeus- loukkauksia, oikeutta elämään, kidutuksen kieltoa tai vaikkapa rasismiin torjuntaa. Opetushallitus täy- densi sekä perusopetuksen että lukiokoulutuksen opetussuunnitelman perusteita vuonna 2010 ihmis- oikeuksien ja holokaustin osalta, mikä osoittaa, että ihmisoikeuskasvatustavoituksesta halutaan koulujärjes- telmässämme vahvistaa.⁵⁰

Ihmisarvon käsittely ei ole vain tiedon jakamista ihmisarvosta, vaan kasvattamista ihmisarvoon. Täl- laisena se sopii erityisen hyvin uskonnonopetuk- sen arvokasvatustavoitteisiin. Asenteisiin liittyvät tavoitteet ovat keskeinen osa ihmisoikeuskasva- tusta. Ihmisoikeuskasvatusta uskonnonopetuksessa sisältää tiedollisen ulottuvuuden lisäksi erityisesti asennekasvatusta ja valmiuksien antamista ihmis- oikeuksien kulttuurin luomiseen ja ylläpitämiseen. Ihmisoikeuskasvatukseen katsotaan kuuluvan myös toimintaa tai toimintaan tähtäviä tavoitteita. Val- tioneuvoston asetuksessa lukiokoulutuksen yleisistä valtakunnallisista tavoitteista ja tuntijaosta tavoit- teeksi annetaan, että opiskelija oppii ”edistämään yhdessä muiden kanssa ihmisoikeuksia, demokra- tiaa, tasa-arvoa ja kestäväää kehitystä.”⁵¹

POHDINTAA

Tutkimustulokset avaavat ihmisoikeuskasvatuk- sen ja uskonnonopetuksen suhdetta. Opiskelijat arvioivat useiden ihmisoikeuksien keskeisten näkökulmien olevan uskonnonopetuksessa läsnä. Ihmisoikeuskasvatuksen näkökulmat voisivat uskonnonopetuksessa kuitenkin olla laajemmat ja syvällisemmät kuin mitä opiskelijoiden vastauksissa tuli ilmi. Uskonnonopetuksen opetussuunnitelmien uudistus on ajankohtaista: perusasteen tuntijako vahvistettiin keväällä 2012 ja sen jälkeen alkaa luki- oasteen tuntijakotyö. Tuntijakouudistusten yhtey- dessä myös oppiaineiden opetussuunnitelmat uu- distetaan. Ihmisoikeuskasvatuksen näkökulmaa on tärkeä vahvistaa uskonnon opetussuunnitelmissa. Tämä tutkimus osoittaa, että opiskelijat liittävät us- konnonvapauden, oikeuden elämään ja ihmisarvon käsittelyn keskeisesti uskonnonopetuksen sisältöi- hin. Naisten ja lasten oikeudet sekä sananvapaus ja oikeus koulutukseen eivät esiintyneet opiskelijoiden haastattelussa yhtä keskeisinä uskonnonopetuk- seen liitettävänä aihealueina. Erityisesti niiden ase- maa tulisi uusissa opetussuunnitelmissa vahvistaa. Sukupuolinäkökulma ei ole ollut uskonnonopetuk- sessa vahvasti esillä, vaikka esimerkiksi luterilaisen kirkon piirissä sukupuolten tasa-arvosta on käyty laajaa ja perusteellista keskustelua aina 1960-luvulta lähtien. Viime vuosina lasten oikeudet ovat olleet keskeisesti läsnä suomalaisessa yhteiskunnassa. Vuonna 2009 vietettiin kansainvälistä lapsen oi- keuksien juhluvuotta. Viime aikoina julkisuudessa on käyty laajaa keskustelua esimerkiksi lasten sek- suaalisesta hyväksikäytöstä uskonnollisissa yhtei- söissä. Uskonnon opetussuunnitelmatyössä olisi

43 Tirri 2001, 3–7; 2003, 102–106.

44 Kallioniemi 1995, 112–114.

45 Niemi 1991; Kallioniemi & Ubani 2008.

46 Aloni 2002, 181.

47 YK 1996; 1997.

48 YK 1948.

49 Toivanen 2007, 36–37.

50 Opetushallitus 2010a & b.

51 Valtioneuvoston asetus lukiokoulutuksen yleisistä valta- kunnallisista tavoitteista ja tuntijaosta [955/2002].

hyvä rakentaa sisältöalueita, joissa sukupuolinäkökulma ja lapsen oikeudet olisivat keskiössä.

Uskonnonopetuksen tulisi koulun oppiaineena olla avainasemassa, kun luodaan koulun ihmisoikeuskasvatusta ja mietitään sen profiilia. Molempien kasvatuksen sisältöalueiden tulisi kehittää oppilaisa kulttuurista herkkyyttä ja empatiakykyä. Kulttuurisen herkkyyden ja interkulttuurisen ajattelun kehittäminen ovat keskeisiä uskonnonopetuksen ja ihmisoikeuskasvatuksen sisältöalueita. Oppilaita tulisi opettaa tiedostamaan ihmisoikeuksien merkitys arjessa ja aktiivisesti torjumaan ihmisoikeusloukkauksia. Koulusta tulisi kehittää yhteisö, jossa oppilaiden keskinäinen kunnioitus ja tietoisuus kouluyhteisön jäsenten samanarvoisuudesta ovat keskeisessä asemassa.

Monikulttuuristuva yhteiskunta asettaa ihmisoikeuksien opettamiselle omat haasteensa. Robert Jackson⁵² on muotoillut kolme tärkeää periaatetta monikulttuurisen kouluyhteisön lähtökohdaksi: 1) esillä oleminen, 2) tulkinta ja 3) reflektiivisyys. Näiden periaatteiden soveltaminen on keskeistä sekä uskonnonopetusta että ihmisoikeuskasvatusta koskettavissa sisällöissä. Erilaisten oppilaiden, heidän edustamiensa maailmankatsomusten ja uskontojen tulee olla koulussa ja luokissa avoimesti esillä. Oppilaiden tulkintataitoja ja valmiuksia erilaisuutta kohtaa tulee kehittää aktiivisesti. Oppilaita tulee varhaisista kouluvuosista alkaen opettaa aktiivisesti tulkitsemaan ihmisoikeuksia ja niiden loukkauksia. Tämä kasvattaa oppilaiden herkkyyttä ja suvaitsevaisuutta erilaisuutta kohtaan. Reflektiivisyyden avulla voidaan kehittää ja syventää oppilaiden omaa ymmärrystä heidän omista näkemyksistään sekä auttaa heitä muotoilemaan sensitiivistä välineistöä erilaisuutta kohtaan. Esillä olemisen, tulkinnan ja reflektiivisyyden avulla pyritään luomaan toisia kunnioittavaa kulttuuria, joka tähtää ja keskittyy tasa-arvoiseen ihmisarvon vahvistamiseen ja antaa yksilöille keinoja omien ja muiden oikeuksien puolustamiseen ja auttaa heitä näkemään asian tärkeyden.

Uskonnonopetuksella on keskeinen rooli ihmisoikeuskasvatuksessa ja se tarjoaa oppiaineena monia mahdollisuuksia ihmisoikeuskasvatukselle. Kasvatus ihmisarvoon toimii näiden kasvatusaluei-

den, ihmisoikeuskasvatuksen ja uskonnonopetuksen keskeisenä linkittävänä kasvatustavoitteena. Ihmisoikeuseetos voi näkemyksemme mukaan toimia perusteltuna ja ajankohtaisena painopistealueena ja suuntaviivana uskonnonopetusta kehitettäessä. Uskonnonopettaja on avainasemassa koulun ihmisoikeuskulttuurin kehittämisessä ja ihmisoikeuksien opetuksessa omassa oppiaineessaan. Hänellä tulisi olla syvälinen tietämys ihmisoikeuksista ja niihin liittyvistä filosofisista lähtökohdista ja periaatteista. Hänen tulisi olla myös sisäistänyt ihmisoikeuskasvatukseen liittyvä vahva yhteiskuntakriittinen elementti. Uskonnon aineenopettajakoulutukseen liittyy useita sisältöalueita, jotka antavat vahvan perustan ihmisoikeuskasvatukseen. Ihmisoikeuksien ja ihmisoikeuskasvatuksen näkökulmaa tulisi vielä entisestään vahvistaa aineenopettajakoulutuksessa.

KIRJALLISUUS

ALONI, NIAN

2002 *Enhancing Humanity: The Philosophical Foundations of Humanistic Education*. Boston: Kluwer.

ANG, KERRY

2010 "Why Teach Human Rights?" *Religious Education Journal of Australia* 26, 16–21.

ARTHUR, JAMES & WRIGHT, DANIEL

2001 *Teaching Citizenship in the Secondary School*. London: David Fulton Publishers.

GEARON, LIAM

2002 "Human Rights and Religious Education: Some Postcolonial Perspectives". *British Journal of Religious Education* 24, 141–149.

2004 *Citizenship through Secondary Religious Education*. London: Routledge Farmer.

GRÖNFORS, MARTTI

1985 *Kvalitatiiviset kenttätutkimusmenetelmät*. Helsinki: WSOY.

HALME, MIA

2008 *Human Rights in Action*. Diss. Helsinki: University Press of Helsinki.

---

52 Jackson 2011, 147–151.

- HEIMBROCK, HANS-GÜNTER & SHEIKE, CHRISTOPH & SCHEINER, PETER
- 2001 ”Introduction”. *Towards Religious Competence: Diversity as a Challenge for Education in Europe*. Ed. H.-G. Heimbrock, C. Sheilke & P. Scheiner. Shriften aus dem Comenius-Institut. Münster: Lit, 9–12.
- HIRSJÄRVI, SIRKKA & HURME, HELENA
- 2004 *Tutkimushaastattelu: Teemahaastattelun teoria ja käytäntö*. Helsinki: Yliopistopaino.
- HOIKKALA, TOMMI & SUURPÄÄ, LEENA (TOIM.)
- 2008 ”Jokela-ilmiö: Sikermä nuorisotutkijoiden näkökulmia”. Nuorisotutkimusverkosto/Nuorisotutkimusseura, verkkojulkaisuja 17. Tulostettu 20.4.2010 <http://www.nuorisotutkimusseura.fi/julkaisuja/jokela.pdf>
- 2009 ”Kauhajoen jälkipaini: Nuorisotutkijoiden ja ammattilaisten puheenvuoroja”. Nuorisotutkimusverkosto/Nuorisotutkimusseura, verkkojulkaisuja 25. Tulostettu 20.4.2010 <http://www.nuorisotutkimusseura.fi/julkaisuja/kauhajoki.pdf>
- JACKSON, ROBERT
- 2004 *Rethinking Religious Education and Plurality: Issues in Diversity and Pedagogy*. London: Routledge Falmer.
- 2011 ”The Interpretive Approach to Religious Education in a Social Studies Context in Publicity Funded Schools”. *Patterns of Research in Civics, History, Geography and Religious Education*. Ed. B. Schullerqvist. Studier i de samhällsvetenskapliga ämnens didaktik nr. 14. Karlstad: Univesitetstryckeriet, 145–165.
- JACKSON, ROBERT (ED.)
- 2003 *International Perspectives on Citizenship, Education and Religious Diversity*. London: Routledge Falmer.
- KALLIONIEMI, ARTO
- 1995 ”Uskonnollinen ja katsomuksellinen yleissivistys uskonnonopetuksen tavoitteena”. *Juuret ja arvot: Etnisyys ja eettisyys – aineen opettaminen monikulttuurisessa oppimisympäristössä*. Toim. Seppo Tella. Ainedidaktiikan symposiumi Helsingissä 3.2.1995. Helsingin yliopiston opettajankoulutuslaitos. Tutkimuksia 150. Helsinki: Yliopistopaino, 107–120.
- 2003 ”Religious Education, Life Questions, Ethics and Human Rights Education”. An article presented in Unesco Conference on Intercultural Education, 15–18 June 2003, Jyväskylä, Finland. CD-rom. Jyväskylä: Institut for Educational Research. University of Jyväskylä.
- 2005 ”Kehittyvä uskonnon didaktiikan tutkimus ja sen haasteet”. *Uskonnonopetus uudella vuosituhanella*. Toim. A. Kallioniemi & J. Luodeslampi. Helsinki: Kirjapaja, 50–74.
- KALLIONIEMI, ARTO & MATILAINEN, MIA
- 2011 ”Headmasters’ Conceptions of the Finnish Religious Education: Solution from the Perspective of Human Rights”. *Nordidactica – Journal of Humanities and Social Science Education* 2/2011. Internet-osoite: <http://kau.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2:469187>
- KALLIONIEMI, ARTO & UBANI, MARTIN
- 2008 ”Eksistenssianalyttinen didaktinen teoria uskonnon opetuksen uudistajana”. *Ihmistä kasvattamassa: koulutus – arvot – uudet avaukset = Cultivating humanity: education – values – new discoveries: professori Hannele Niemen juhlakirja*. Toim. A. Kallioniemi, A. Toom, M. Ubani, H. Linnansaari & K. Kumpulainen. Suomen Kasvatustieteellinen Seura. Kasvatusalan tutkimuksia, 40. Jyväskylä, 311–330.
- KOIKKALAINEN, ANU
- 2010 *Uskonnonopetus ja ihmisoikeudet*. Helsinki: Ihmisoikeusliitto.
- KOULUHALLITUS
- 1985 *Lukion opetussuunnitelman perusteet*. Helsinki: Kouluhallitus.
- KYNGÄS, HELVI & VANHANEN, LIISA
- 1999 ”Sisällönanalyysi”. *Hoitotiede* 11, 3–12.
- LOPS
- 2003 *Lukion opetussuunnitelman perusteet: Nuorille tarkoitettun lukiokoulutuksen opetussuunnitelman perusteet*. Helsinki: Opetushallitus.
- MARTIKAINEN, TUOMAS
- 2006 ”Maahanmuuttajat ja uskonto: tausta, jäsenyys ja yhdyskunnat”. *Kristinusko Suomessa*. Toim. A. Laitinen. Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran Julkaisu 249. Helsinki, 205–240.
- MATILAINEN, MIA
- 2011 *Ihmisoikeuskasvatus lukiossa – outoa ja itsestään selvää*. Diss. Tutkimuksia 326. Helsinki: Helsingin yliopisto. Viitattu 12.5.2011. <https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/25934/ihmisoik.pdf?sequence=1>
- McKENNA, URSULA
- 2005 ”A Discussion of Relationship between Intercultural Education, Religious Diversity and Religious

- Education". R. Jackson & U. McKenna, *Intercultural Education and Religious Plurality*. Oslo Coalition Occasional Papers 1. Oslo: Oslo Coalition on Freedom of Religion or Belief, 63–76.
- NICKEL, JAMES W.
1987 *Making Sense of Human Rights: Philosophical Reflections on the Universal Declaration of Human Rights*. Berkeley, CA: University of California Press.
- NIEMI, HANNELE
1991 *Uskonnon didaktiikka: Oppilaista elämän subjekteja*. Keuruu: Otava.
- OHCHR & UNESCO
2006 *Plan of Action: World Programme for Human Rights Education*. New York & Geneva: United Nations.
- OPETUSHALLITUS
2010a *Nuorille tarkoitettun lukiokoulutuksen opetussuunnitelman perusteiden täydentäminen*. Tulostettu 24.10.2010. http://www.oph.fi/saadokset_ja_ohjeet/opetussuunnitelmien_ja_tutkintojen_perusteet/lu-kiokoulutus
2010b *Täydennys perusopetuksen opetussuunnitelman perusteisiin ihmisoikeuksien holokaustin osalta*. Tulostettu 5.12.2011. http://www.oph.fi/download/125607_taydennys_maaraykseen_41_011_2010_perusopetus.pdf
- PIECHOWIAK, MAREK
1999 "What are Human Rights? The Concept of Human Rights and Their Extra-Legal Justification". *An Introduction to the International Protection of Human Rights: A Textbook*. Ed. R. Hanski & M. Suksi. Institute for Human Rights. Åbo: Åbo Akademi University, 3–14.
- POPS
2004 *Peruskoulun opetussuunnitelman perusteet*. Helsinki: Opetushallitus.
- SCHWEITZER, FRIEDRICH
2002 "International Standards for Religious Education: In Conversation with John M. Hull". *Panorama* 14, 49–56.
2005 "Children's Right to Religion and Spirituality: Legal, Educational and Practical Perspectives". *British Journal of Religious Education* 27, 103–113.
2007 "Children's Right to Religion: A Challenge to Religious Education". *Katsomusaineiden kehittämishaasteita – Opetajankoulutuksen tutkinon uudistuksen virittämää keskustelua*. Toim. A. Kallioniemi & E. Salmenkivi. Helsinki: Soveltavan kasvatustieteen laitos, 25–39.
- SEPPÖ, JUHA
2003 *Uskonnonvapaus 2000-luvun Suomessa*. Helsinki: Edita.
- SUOMEN UNESCO-TOIMIKUNTA
1997 *Rauhan-, ihmisoikeus- ja demokratiakasvatuksen perusteet: Julistus kasvatuksesta rauhaan, ihmisoikeuksien kunnioitukseen ja demokratiaan*. Käännös P. Elo & J. Savolainen. Suomen UNESCO-toimikunnan sopimuksia ja suosituksia -sarja no. 19. Yhdistyneiden Kansakuntien kasvatustiede- ja kulttuurijärjestön UNESCO:n sopimuksia ja suosituksia. Helsinki: Suomen UNESCO-toimikunta.
- TESCH, RENATA
1990 *Qualitative Research: Analysis, Types and Software Tools*. New York: Falmer Press.
- TIITTULA, LIISA & RUUSUVUORI, JOHANNA
2005 "Johdanto". *Haastattelu: Tutkimus, tilanteet ja vuorovaikutus*. Toim. J. Ruusuvuori & L. Tiittula. Tampere: Vastapaino, 9–11.
- TIRRI, KIRSI
2001 "Lapsen uskon maailma ja sen kohtaaminen". *Kristillinen kasvatustieteellinen tutkimus* 1/2001, 3–7.
2003 "Miten uskontoa opitaan?" *Teologinen Aikakauskirja* 108, 102–106.
- TOIVANEN, REETTA
2007 "Education on Human Rights: A Method for Inducing Global Critical Thinking". *Education for Global Responsibility – Finnish Perspectives*. Eds. T. Kaivola & M. Melén-Paaso. Publications of the Ministry of Education 2007:13. Helsinki: Ministry of Education, 33–44.
- TUOMI, JOUNI & SARAJÄRVI, ANNELI
2006 *Laadullinen tutkimus ja sisällönanalyysi*. 1–4. painos. Helsinki: Tammi.
- VALTIONEUVOSTON SELONTEKO SUOMEN IHMISOIKEUSPOLITIIKASTA
2009 *Valtioneuvoston selonteko Suomen ihmisoikeuspolitiikasta*. Tulostettu 11.9.2009. <http://formin.finland.fi/public/default.aspx?nodeid=34787&contentlan=1&culture=fi-FI>
- YK
1948 "YK:n ihmisoikeuksien yleismaailmallinen julistus". *Ihmisoikeudet 2000-luvulla: Sopimuksia ja asiakirjoja*. Toim. A. Haapea. Helsinki: Ihmisoikeusliitto & Edita 2002, 23–26.

- 1959 ”Lapsen oikeuksien yleismaailmallinen julistus”. *Lapsen oikeudet*. Toim. J. Honkanen & J. Syrjälä. Suomen YK-liiton julkaisusarja nro 31. Helsinki 2000, 105.
- 1989 ”Yleissopimus lapsen oikeuksista”. *Ihmisoikeudet 2000-luvulla: Sopimuksia ja asiakirjoja*. Toim. A. Haapea. Helsinki: Ihmisoikeusliitto & Edita 2002, 682–705.
- 1996 ”Plan of Action for the United Nations Decade for Human Rights Education (1995–2004)”. *Human Rights Education: Achievements and Challenges*. Ed. S. Spiliopoulou Åkermark. Turku: Institute for Human Rights, Åbo Akademi University in Collaboration with The Finnish National Commission for UNESCO and UNESCO, 151–167.
- 1997 ”Guidelines for National Plans of Action for Human Rights Education”. *Human Rights Education: Achievements and Challenges*. Ed. S. Spiliopoulou Åkermark. Turku: Institute for Human Rights, Åbo Akademi University in Collaboration with The Finnish National Commission for UNESCO and UNESCO, 169–182.
- 1999 *Human Rights: The Right to Human Rights Education*. The United Nations Decade for Human Rights Education (1995–2004) No 3. A compilation of provisions of international and regional instruments dealing with human rights education. New York and Geneva: Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. (HR/PUB/DECADE/1999/2)
- ZIEBERTZ, HANS-GEORG & REINDL, MARION
- 2011 ”Christian and Muslim Youth in Germany about Human Rights”. *Panorama* 23, 164–182.

teologia.fi

taivaallisen hyvää
tutkimusta

Teologia.fi-sivusto esittelee suomalaista yliopistoteologiaa sekä ajankohtaisia teologisia puheenaiheita ja tapahtumia.

Verkkopalvelun sisällöt on suunniteltu kaikkien teologiasta kiinnostuneiden tarpeisiin. Sivustolla julkaistaan vuosittain kolme eri teemanumeroa.

Seuraavan teemanumeron aiheena on *Uskontojen Eurooppa*. Numerossa käsitellään islamin, juutalaisuuden ja kristinuskon kohtaamisia, konflikteja sekä rauhaa rinnakkaisena Euroopassa niin historian kuin nykypäivän ajankohtaisten ilmiöiden kautta.

Teeman kirjoittajina toimivat muun muassa *Antti Marjanen, Virpi Mäkinen, Taneli Kukkonen, Svante Lundgren, Tuula Sakaranaho ja Teuvo Laitila*.

Teema julkaistaan 1.11.2012.

Tilaamalla uutiskirjeen saat tietoa uusimmista teema-numeroistamme sähköpostiisi. Teologia.fi on myös Facebookissa.

Verkkopalvelua ylläpitävät Helsingin yliopiston teologinen tiedekunta, Teologiska fakulteten vid Åbo Akademi sekä Itä-Suomen yliopiston filosofisen tiedekunnan teologian osasto.

Tervetuloa tutustumaan sivustoon osoitteessa www.teologia.fi

